

प्रताप मल्लका पालाका पाँच अभिलेख

जगदीशचन्द्र रेग्मी

कान्तिपुरका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लका माहिला छोरा प्रताप मल्ल ई. १६२३ मा जन्मेका हुन् । ई. १६३७ तिर चौध वर्षको हुँदा नहुँदा उनको राजनैतिक महत्व बढ्दै जान थालेको थियो । अनि १८-१९ वर्षको उमेरमा ई. १६४१ मा उनले शासन गर्न थालेका थिए । उनले ई. १६७४ सम्म जम्मा ३३ वर्ष शासन चलाएका थिए । मध्य र मल्लकालीन नेपाली इतिहासमा यति लामो अवधिसम्म शासन गर्ने राजा भएका थिएनन् । प्रताप मल्लको शासनकालको अर्को महत्वपूर्ण कुरा त्यस अवधिभरि काठमाडौं उपत्यकाभरि (र अरू ठाउँमा पनि) राजनैतिक र सांस्कृतिक जगजगी बढिरहेको देखिन्छ । यस कुराको अर्थ यस तथ्यबाट पनि प्रस्टिन्छ कि उनका आफ्नै र उनका पालाका गरी असीभन्दा बढी शिलालेख आजसम्म अनेक रूपमा थाहा पाइएका छन् र प्रकाशित भएका छन् ।

यस छोटो लेखको शीर्षकअनुसार कुराकानी गर्नुअघि प्रताप मल्लसम्बन्धी दुइटा कुराको चर्चा गर्न थाल्दछु । पहिलो कुरा त उनको साहित्यिक रचनाको जीवन्त रूपको विषयमा छ । सं. २०२६ मा पुराना पाण्डुलिपिहरू पाइने लोभमा भौतारिदा चाबेलका आपना परिचित पुराना सूजीकार वीरबलबाट एउटा पुरानो कापी भेटिएको थियो । त्यस कापीमा अनेक बौद्ध स्तोत्रहरू सारिएका थिए । ती स्तोत्रमध्ये एउटा चाहिँ प्रताप मल्लको थियो । त्यो स्तोत्र सिम्भूमा रहेको नेपाल संवत् ७७७ को शिलालेखबाट सारिएको रहेछ । जे होस् प्रताप मल्लको रचनालाई सारेर स्तोत्रसाहित्यमा ठाउँ दिइराखिएको यस साक्षीबाट ती राजाको दिगो मानिता रहेको कुराको फलको देखिएको छ ।

मैले चर्चित खोजेको अर्को कुरो हो प्रताप मल्लको नाउँ जोडिएको एउटा हिन्दी मिसिएको नेवारी गीत । यो

गीत काष्ठमण्डपनिवासी प्रसिद्ध वैद्य श्री गोपालज्यूको भयानक संग्रहबाट पाइएको हो । यो गीतको सिरपुछार तल सारिएबमोजिम छः-

राग पहडिया ॥ जति वाधा ॥
सप्त घनि नजिनि हेरो सुन्दर उधिया चाहे
पासप दतसि(?) निर वहेनो मारिनिच्छया निद्रायजा ॥
हाथे तोभे गोरति सुन्दर वखान अपवे चनते
अंगुच्छा पहिरि सुन्दर ।
ध्यान माता रोवरस ॥
राग पहडिया । गण्डलताले । इत्यादि ।
त्यसको पुछारमा लेखिएको छः-
प्रतापमल्लन सेया थ्वया अनुमान
च्छवि नूत भलेने जो अमृत मोडन् ॥

यस लेखको साथमा प्रताप मल्लका पालाका पाँच अभिलेख प्रस्तुत गरिएका छन् । २०२२ सालमा यी अभिलेखहरू पढेर राखिएका थिए, तर तिनको प्रकाशन गर्ने उचित औसर पाउन सकिएको थिएन । यी पाँच अभिलेखहरूमध्ये पहिलो चाहिँ नेपाल संवत् ७७३ को हो । यो अभिलेखको एक भाग मात्रैको प्रकाशन श्री शंकरमान राजवंशीले हालसालै प्रकाशित भएको कान्तिपुर-अभिलेख-सूची (पृ. ७६) मा प्रकाशित गर्नुभएको छ । दोस्रो अभिलेख चाहिँ यसिगालको हो र यसको एक भागको प्रकाशन पनि राजवंशीज्यूले (ऐजन, पृ. ६९) मा गर्नुभएको छ । उहाँले यस अभिलेखको मिति नेपाल संवत् ७६७ पढनुभएको छ, मैले चाहिँ ७७७ पढेको छु । यस लेखको पुछारमा तेस्रो

★ "पुरातत्व प्रकाशन माला" अन्तर्गत पुरातत्व विभाग (राष्ट्रिय अभिलेखालय) द्वारा प्रकाशित ।

संख्यामा राखिएको अभिलेखको पनि केही भाग छापिएको छ (ऐजन, पृ. ८४-८५) । यस अभिलेखको ऐतिहासिक महत्त्वबारे यस परिचयपछि विचार गरिनेछ । चौथो र पाँचौं संख्याका अभिलेख चाहिँ अप्रकाशित ठानेको छु । अब अरू कुरा भन्नुअघि योटा कुरा भन्न चाहन्छु—प्रतापमल्ल र उनका पालाका गरी आजसम्म ९० भन्दा बढी शिलालेख र अभिलेख पाइएका छन् । एउटै राजाको नाउँमा यत्तिका अभिलेख संसारमा कुनै राजाको पाइएको छैन जस्तो लाग्दछ ।^१ अभिलेखबाहेक प्रताप मल्लको टुक पनि यत्तिकै पाइएका छन् ।

यस छोटो लेखको पुछारमा राखिएको तेस्रो संख्याको अभिलेखको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको कुरा माथिनै चर्चा गरियो । त्यहाँ त्यसो भन्नाको एउटै कारण त्यस शिलालेखका थालनीमा अर्थात् राम्रा श्लोक लेखिएकोले हो ।

यस शिलालेखको पहिलो श्लोकको रूप हेर्दा जसमा गणेशको स्तुति गरिएको छः—

दुर्गात्तुंगस्तनतटगलद्वयमृग्याशयो यः
क्रीडालोलत्करतलयुगेशानवलेशापहारी ।
ग्रस्यत्कैशात्तिदशतटिनी नीरससिक्तदेहः
फूकोराप्तः करिपतिमुखः पातु युष्मान् गणेशः ।

प्रताप मल्लको उपाधि 'कवीन्द्र' अनुसार उनले थापन लगाएका अनेकन अभिलेखमा अजड-अजडका श्लोकहरू, स्तोत्रहरू लेखिएका छन्, तर तिनमा जुन किसिमको कृत्रिमता देखिन्छ त्यसको तुलनामा यो योटा श्लोकलाई अघि सारे ज्यादा बित्यास परोइन भन्ने ठानेको छु । यस श्लोकलाई उछिन्ने यस शिलालेखको दोस्रो श्लोक छ जो तल सारिएबमोजिम छः—

१. यस लेखसार्थ प्रताप मल्ल र उनका पालाका प्रकाशित शिलालेख र अभिलेखको विवरणसमेत प्रस्तुत गर्ने इच्छा गरिएको थियो । केही कारणवश त्यसलाई अहिले प्रस्तुत गर्न सकिएन । त्यसको विवरण समग्र भएपछि विद्वान्हरूसमक्ष प्रस्तुत गर्नेछु ।

नेपालमण्डलमनोहरमण्डना या
श्रीमत्पुरी पशुपतेः पशुपाशहर्तुः ।
श्रीवाग्मती सुरधुनीव धुनोति पापं
यत्रास्तु (?) सा सकलमंगलदा नराणाम् ॥

यो श्लोकको तुलनात्मक अध्ययनका लागि मल्लकालका सयौं अभिलेखहरूको ठेली अघि सार्नुपर्ने हुँदा र यो श्लोकलाई पाठकसामु राख्ने हतपतले गर्दा व्यक्तिगत ढिपीलेनै ऐतिहासिक महत्त्वको छ भनी पछि चिन्तन चाहन्छु । तर, त्यस श्लोकको थालनीका दुइ हरपको भनाइ देउपाटनको तारीफ गर्नु हो । तैपनि त्यसमा देउपाटनको साइनो नेपाल र भगवान् पशुपतिसँग घति सजिलोसंग जोरिएको छ । अभिव्यक्तिको यो सरलतालाई अक्षरहरू खियाई-खियाई जबर्जस्ती गर्नुसाटो मनमनै गम्नु बेश छ । प्रताप मल्लले लेखेका सयौं श्लोकलाई यसले उछिनेको छ भनेर फेरि पनि भन्दछु । यति राम्ररी नेपालको उल्लेख प्रताप मल्लले समेत गर्न सकेका छैनन् । अनि श्लोकका बाँकी दुइ हरपमा वाग्मती नदीलाई आकाशगंगा (स्वर्गङ्गा) संग दाँजिएको छ, अनि तिनले मानिसहरूलाई भएभरिका असल (मंगल) कुरा दिने गरिन्छन् भनेर तिनको तारीफ गरिएको छ ।

प्रताप मल्लले आफ्नै तारीफ गर्न जति वर्ष (बीसौं वर्ष ?) र जति हुँगा खियाए त्यसको साटो यस अभिलेखको योटा श्लोकले उनको हुनसम्मन्को बयान गरी मिति पुःयाई-दिएको छ । मिति पुःयाएको छैन तपाईं नै हेर्नुस्ः—

नानार्थशास्त्रसकलार्थकलाकलापी
श्रीमत्प्रतापनृपतिद्वरणी कवीन्द्रः ।
सम्पक् प्रशासतितरां विनयेन नीत्या
प्रीत्या प्रजाः किल यदा स्वसुतानिवोपि ॥

पशुपतिमन्दिरका भैरवी सुधुनीदासले मरेका आफ्ना छोरा विश्वनाथदासको नाउँमा गणेशमूर्तिको जीर्णोद्धार (?) गरेको सम्झनामा थापिएको यो अभिलेखका श्लोकका लेखकको हुनु यस प्रश्नको जवाफ त्यसमा लेखिएको छैन । मरेका

छोराको सम्झनामा आफै सुपुरीदासको भावना जागेको पो हो कि ? कसले भन्न सक्ने ? ३१४ वर्षअघिको कुरो ।

शिलालेख हो । यो अभिलेख दुइ फीट चार इन्ची जति अग्लो र दस इन्ची जति चौडा हुंगामा लेखिएको छ । सिरानमा बीचमा चैत्य र त्यसको दाहिने-देब्रे चन्द्रमा र सूर्यका चित्र कोरिएका छन् । यसमा संवत्-७७३ (ई. १६५३) लेखिएको छ ।

शिलालेख संख्या-१

चाबेल स्तूप

चाबेल स्तूपको गर्भमुन्तिर लहरै राखिएकामध्यको यो

अभिलेख

१. ॐ नमः श्रीवज्रघातवे ॥ नमः... श्रीपरमादिरूपिणे
२. ...मूर्त्तये ध्यानकन...पदार्थकारिणे ... स्तुतस्य श्री
३. वज्रघातवे ॥ ॥ सम्वत् ७७३ वैशाखमासे शुक्लपक्षे
४. तृतीयाया तिथौ मृगशिरनक्षत्रे शुद्धयोगे यथाकरण मु-
५. (हु) त्रे बुद्धवासरे मेषराशिगते सवितरि वु (वृ) षराशिगते चन्द्रम-
६. सि श्वदिन कुन्हु श्री ३ वज्रघातु चैत्य जीर्णोद्धारण याडा व अ-
७. होरात्र जज्ञ अग्निस्थापन याडादिन जुरो ॥ सम्वत् ७७३
८. वैशाखमासे शुक्लपक्षे चतुर्थि प्र पंचम्या तिथौ आद्रा नक्षत्रे
९. धृतियोगे यथाकरणमुहूर्त्ते बृहस्पति वासरे मेषराशिगते स-
१०. वितरि मिथुनराशिगते चन्द्रमसि श्वदिन कुन्हु अहोरात्र जज्ञ
११. दशकर्म संपूर्णा दिन जुरो राजाधिराज श्री २ प्रताप मल्लदेव-
१२. स्य विजयराज्ये देवपट्टनस्थाने पचप्रमान अभिसिह पि-
१३. राग सूर्जसिह क्रियाकर्त्ताया कयं... मस... वाहार वजाचा-
१४. र्यं ज्ञानचन्द्र उपाध्या सिक्वमगुडि वजाचार्य्य श्रीजिनदेव क-
१५. र्माचार्य्य मवशेवाहार वजाचार्य्य श्रीमणिपार थकारिण
१६. श्रीजरख दानप्रति श्रीदेवपत्तन महानगरे इन्द्रराच्छे
१७. त्वर मंदुच्छे महाधिवासिन शाक्यभिक्षु श्रीजितपार प्रथमभार्य्या रम-
१८. णा द्वितियभार्य्या जयवा प्रथमपुत्र जिवचन्द्र द्वितियपुत्र देव ति-
१९. तिय पुत्र जिनिदेव चतुर्थपुत्र गुणपार पचमपुत्र गुणचन्द्र ष-
२०. ष्टमपुत्र मध्यदेव जिवचन्द्रस्य भार्य्या पुंदरीका चितायाक चा-
२१. वहिरिया शाक्यभिक्षु श्री गुणज्योतियया रगण हिति यंता शा-
२२. क्यभिक्षु श्रीजयराज शाक्यभिक्षु श्रीधर्म गोरो देवर त्वार दगु
२३. धर्सकीर्त्तिन गुरु भारा भच्छ...यात दयके मारक्य दोहोर यागे
२४. ... दवर त्वार दं धर्मकीत्तु ... वादित्व ... कासिराम थुति
२५. चितायाक जुरो ॥ भाखा ॥ शाक्यभिक्षु श्रीजितपारभ ध्व श्री ३...
२६. त धातुचैत्य कुसाधनयात मावातु धि वु ख १ दोहोरपा जुरो

२७. दंगुरि चन्द्रकीर्तन मोहोर टंका ५ दोहोरपा जुरो ॥ ध्वया
२८. वरसान दंसच्छपार वुसाधनयायमार जुरो ॥ थुति पुण्यन
२९. जजमानानां आयु आरोग्य जनधन सतान वृद्धिरस्तु परत्र मोक्ष-
३०. राभा भवतु ॥ शुभ दानपति चंद्रकीर्तन... ..
३१. तोया जुरो वुसाधन कुन्हु दंसच्छयात ... हुरड-
३२. च्छायमार दानपति जिनपारन वुसाधन सजा-
३३. कि फं नह्य जायुच्छिच्छापमार जुरो ॥ चितायाक
३४. जयसिंह भारो ॥ शुभ मंगलं भवन्तु ॥ शुभं

शिलालेख संख्या-२

सिम्भूडांडोको उत्तरछेउ चौर

सिम्भूडांडोको उत्तरपट्टिको फेदीमा चौरमा रहेको
१ हात १ बिता जति अग्लो र मुडिहात चौडा हुंगाको

फलेकमा यो अभिलेख लेखिएको छ । अभिलेख लेखिएको
भाग चाहिँ ७ अम्मल जति छ । फलेकको सिरानमा स्तूप,
चन्द्रमा र सूर्यको चित्र कोरिएको छ । अभिलेखमुन्तिर
बाच्छालाई दूध चुसाइरहेकी गाईको चित्र कोरिएको छ ।
यसमा संवत् ७७७ (ई. १६५७) लेखिएको छ ।

अभिलेख

१. ॐ शुभ ॥ श्री श्री जयप्रताप मल्लदेव प्रभु थाकुरस
२. विजयराज्ये जवशि ॥ गोमाता प्रीत्याथे नक्षत्र सुक्ल दश
३. जोजमान द्वाहृतोल महजुन जुवराजन गोग्राम (?)
४. वूनके... सम्बत् ७७७ वैसाख कृष्ण द्वितिया श्रवण न-
५. क्षत्र सुधजोगे । अंगाल बाल मत्र संक्रान्ति दिने शुभ ॥

अभिलेख संख्या-३

देउपाटन गणेश स्थान

देउपाटन जयवागेश्वरी स्थानबाट पशुपतितिर जाने
देउपट्टिको मूल सटकको मुहानमै दक्षिणपट्टि फर्केको गणेश-

स्थान छ । त्यसै स्थानको बाहिर पूर्वपट्टि पर्खालमा दक्षिणपट्टि
फर्काएर यो शिलालेख टाँसिएको छ । अभिलेख लेखिएको
हुँगे फलेक एक हात अग्लो र १ बिता ४ अम्मल जति चौडा
छ । फलेकको सिरानमा बीचमा शिर्वालिग र दुइतिर चन्द्रमा
र सूर्यका चित्र कोरिएका छन् । शिर्वालिगमा माला लाइ-
एको छ । यसमा संवत् ७७७ (ई. १६५७) लेखिएको छ ।

अभिलेख

१. श्रीगणेशाय नमः ॥ दुर्गातुंगस्तनतटगलद्दग्धमृग्याशयो यः
२. व्रीडालोलत्करतलयुगेशानक्लेशापहारी । प्रस्यत्केशात्तद्दशतटिनी
३. नीरसंसिक्तदेहः फूल्कोराप्तः करिपतिमुखः पातु युष्मान् गणेशः

४. नेपालमण्डलमनोहरमण्डलाया श्रीमत्पुरी पशुपतेः पशुपाशह-
५. त्तुः श्रीवागवती सुरधुनीव धुनोति पापं यत्रास्तु सा सकलमंगलदा नरा-
६. पां ॥ नेपालहायन नगावर्कपर्वतोके १ ममर्गो सिते हरसुतस्य ति-
७. थिप्रयुक्ते । विस्कम्भयोगकमधामसुजीव वारे विच्छस्थिते दिनपत्ते शु-
८. भसूचकेस्मिन् ॥ नानार्थशास्त्रसकलार्थकलाकलापी श्रीमत्प्रतापनृपतिर्द्व-
९. रणी कवीन्द्रः । सम्यक् प्रशासतितरां बिनयेन नीत्या प्रीत्या प्रजाः किल
१०. यदा स्वसुतानिवोपि ॥ तदा मनोरमस्थाने विमलदेवपट्टने गणेशप्र-
११. तिमायुक्तपट्टिका जीर्णकोद्धृता ॥ तत्पट्टनीय सुषुरीदासेन दिवसे
१२. शुभे । मृतपुत्र विश्वनाथदासस्वर्गफलेऽपुना ॥ ॥ अतः परं
१३. देशभाषा ॥ श्रेयोस्तु सम्बत ७७७ मार्गशीर्ष कृष्णपक्ष षष्ठी तिथि
१४. मघानक्षत्र विस्कम्भयोग वृहस्पति वार श्वकुन्हु श्री ३ पशुपति-
१५. या भंडिर सुपूरी भारोन थवसिक काय विश्वनाथयात स्वर्गका-
१६. मनान श्व गणेशमूर्ति दया वचोड फले जीर्णद्वार (र्णोद्वार)विधिन् य-
१७. ज्ञ याडा व प्रतिष्ठायाडा जुरो ॥ ॥ शुभमस्तु सर्वदा ॥ ० ॥

शिलालेख संख्या-४

सिम्भूस्तूपको आंगन

सिम्भूस्तूपको आंगनमा पश्चिमपट्टि रहेको घरको पेटीमा लहरै केही शिलालेख राखिएका थिए (हिजोआज ती कुन कुनामा राखिएका छन् सोधखोज गर्दा पत्तो पाउन सकिएन) । त्यसै लहरमा मुडि हात अग्लो र एक बित्ता

चौडा हुंगे फलेकमा यो शिलालेख लेखिएको छ । फलेकको माथिहुलो आधाभाग जतिमा बौद्धमूर्तिहरू बनेका छन् । अघि सारेर ल्याएको कापीमा अभिलेखको छैठौं हरपको आधा भागपछि च्यातिन गएकोले र हिजोआज अभिलेख त्यस ठाउँबाट सारेर अन्तै लगिएकोले त्यसपछिको हरप छोडनुपर्नेकोमा पछुताउ परेको छ । यसमा संवत् ७८१ (ई. १६६१) लेखिएको छ ।

अभिलेख

१. सम्बत् ७८१ माघमासे शुक्रपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ पुनर्वसुनक्षत्रे आयुस्मा-
२. न् योगे यथाकरणमुहुत्रे शुक्रवासरे मकारराशिगते सवितरि कवर्कटरा-
३. शिगते चन्द्रमसि श्व दिन कुन्हु श्व श्री ३ वजघातुचैत्य प्रतिष्ठा याडा श्रीका-
४. न्तिपुरी महानगरे राजाधिराज श्री २ कवीन्द्र जयप्रताप मल्लदेवस्य वि-
५. जयराज्ये दानपति मखनत्वलके भंछे यौता स्थापित रामदेव भारो प्रथम
६. भाय्या रोहिनी द्वितिय भाय्या इत्यादि

शिलालेख संख्या-५

विजयेश्वरी स्थान

विजयेश्वरी स्थानको आंगनमा थापिएको यो अभिलेख

अढाई फीट जति अग्लो र १ फुट जति चौडा हुंगे फलेकमा लेखिएको छ । फलेकको सिरानमा बीचमा थोटा माला र त्यसको दुइतिर दुइटा सडिका चित्र कोरिएका छन् । यसमा नवौं र दसौं हरपमा गरी सिलोकमा मिति लेखिएको छ

१ शाके ? (कान्तिपुर-शिलालेख-सूची, पृ. ८४) ।

जसलाई स्पष्ट गर्न अष्टेरो परेको छ (यो संवत् ७७१ को पो हो कि ?) ।

अभिलेख

१. ॐ नमः ॥ श्रीविद्याधरी देव्यै । नत्वा देवी रूपी सचरखगचरी सूर्यमध्यस्थ तेज्यान वु-
२. द्धञ्च डाकिनी वै सकरपरगर्णं ष्यातवान्विश्वमाताः । मर्त्यं नेपालखण्डे विजेय-
३. तु सुखदा उद्धं उद्धृत्य भूतां तस्मै (स्यै) देव्यांघ्न सन्ति प्रविशति सुखदा पातु मां
४. बुद्धडावनी (?) ॥ प्रज्ञाचार्य्य कुशलदेवौ प्रमुखादि अष्टदशैः । प्रतिमासे रुद्रतिथे
५. शेवाचर्चयाम्यहं दृढं ॥ संपूर्णैण त्रिवर्षेण विभुति फलमाप्नुयात् । तत्रोद्भव
६. हृदि (?) पुण्यदृष्ट्या देख्याङ्गजीर्णकं ॥ मदनीपमदेहस्य दृष्ट्या अशालनिर्णया रं-
७. गारोह करिष्यामि सर्व्वं सत्वार्थहेतुना ॥ चतुर्थाह्निकृतं यज्ञः प्रतिष्ठा च क-
८. रोम्यहं । विघ्नोत्सारैर्युतैः भूयैः यथोक्तं पदशाधनं ॥ विभुः पुषि (?) शान्तिकामा
९. सप्तति शतगानना । अर्चामि गणचक्रम्वा राजादिभयहेतुना ॥ अब्दमेक मु-
१०. णि सप्त शुक्ल माघपञ्चमि । उत् भद्रे गुरुवारे करोमि यज्ञः पूर्णकं ॥ अथ
११. पर देशभाखा ॥०॥ महाराजाधिराज श्री श्री जयप्रताप मल्लदेवस्य विज-
१२. यराज्यः ॥ श्रीकाष्ठमण्डपमहानगरे मं... तोरक तरमलमहाविहारः ख-
१३. ण्डचुक ... ताच्छे वज्राचार्य्य श्रीकुणलदेव भाजा चार्या श्री ... वप्रमुख-
१४. न वज्राचार्य्य जि (न ?) पार व (जा) चार्य्य जुगा ... नो...
१५. न्द्र वजाचार्य्य